

А. С. Дзядова

Віцебскі дзяржаўны ўніверсітэт імя П. М. Машэрава
УДК 304:130.2(=161.3(:811.161.3'282.2(476.5)

**МЕНТАЛІТЭТ БЕЛАРУСАЎ
ПРАЗ ПРЫЗМУ НАРОДНА-ДЫЯЛЕКТНАЙ ЛЕКСІКІ
ВІЦЕБШЧЫНЫ**

Ключавыя словы: дыялектызм, лексічная адзінка, менталітэт, нацыянальны характар, семантыка.

У артыкуле ў семантычным, нацыянальна-культурным і функцыянальным аспектах разглядаюцца лексічныя адзінкі дыялектнага тыпу, якія бытуюць у народных гаворках Віцебшчыны і рэпрэзентуюць наступныя асаблівасці менталітэту беларускага народа: працавітасць, гаспадарлівасць, сяброўства і гасціннасць.

A. S. Dzyadova

Vitebsk State University named after P. M. Masherov

**THE MENTALITY OF BELARUSIANS
THROUGH THE PRISM OF THE NATIONAL
DIALECT VOCABULARY OF VITEBSK REGION**

Key words: dialecticism, lexical unit, mentality, national character, semantics.

In the article, in semantic, national-cultural and functional aspects, the lexical units of the dialect type that exist in the vernacular dialects of the Vitebsk region and represent the following features of the mentality of the belarusian people: diligence, economy, friendship and hospitality.

Менталітэт – гэта такое ўтварэнне, якое акумулюе ў сабе індывідуальныя рысы асобы і яе сацыяльны вопыт, а таксама ўласныя веды і ўменні не толькі самога чалавека, але і жыццёвыя назіранні папярэдніх пакаленняў. Менталітэт дазваляе выявіць узаемасувязь асобы і грамадства, нормы і правілы паводзін прадстаўнікоў пэўнай этнічнай супольнасці, іх стэрэатыпы, жыццёвыя арыентацыі, асаблівасці зносін і інш. Як адзначаюць навукоўцы, менталітэт – гэта тое, “як чалавек успрымае свет, як ставіцца да сябе, іншых людзей, прыроды, да чаго імкнецца, у чым бачыць найвышэйшы сэнс, і што, наадварот, лічыць забароненым, як ва ўчынках, так і ў думках, намерах” [6, с. 388].

Менталітэт беларусаў, іх духоўная культура і сістэма каштоўнасцей складваліся пад уплывам заходне- і ўсходнеславянскіх культур, асаблівасцей прыроднага асяроддзя, разнастайных этнічных, сацыяльна-

гістарычных і геапалітычных фактараў. Трэба адзначыць, што ў беларускім нацыянальным характары знайшлі адлюстраванне этнічныя традыцыі і звычаі, святы рэлігійнага календара, прыродны свет, а таксама паўсядзённы побыт народа, спецыфічныя рысы яго характару. Шматлікія ментальныя характарыстыкі нашага народа, яго псіхалагічныя адзнакі і маральна-духоўныя адметнасці, якія перадаваліся і трансліраваліся з пакалення ў пакаленне, атрымалі сваю рэпрэзентацыю ў народна-дыялектнай мове.

Наша даследаванне выканана ў рэчышчы навуковай тэмы кафедры беларускай і рускай філалогіі ВДУ імя П. М. Машэрава “Функцыянаванне сучаснай беларускай мовы ў вуснай камунікацыі і пісьмовым тэксе: сацыяльна-дзяржаўны, нацыянальна-культурны і краязнаўча-рэгіянальныя параметры” на 2021–2025 гады. Асноўнымі крыніцамі даследавання з’явіліся лексікаграфічныя выданні дыялектнага тыпу. У іх ліку “Рэгіянальны слоўнік Віцебшчыны” (у 2-х частках) [3; 4], “Слоўнік Сенненшчыны” (т. 1) [5] і “Полацкія дыяменты” [2].

Выяўленыя лексічныя рэгіяналізмы Віцебшчыны, якія рэпрэзентуюць асаблівасці беларускага менталітэту, можна падзяліць на некалькі тэматычных груп, у склад якіх уваходзяць кампаненты разнастайнага сэнсавага напаўнення. Аб’ектам нашага даследавання ў навуковым артыкуле з’явіліся 1) дыялектызмы, якія семантызуюць працавітасць і гаспадарлівасць беларусаў (45 найменняў); 2) дыялектызмы, якія семантызуюць сяброўства і гасціннасць беларусаў (28 найменняў).

Адной з самых важных рыс беларускага нацыянальнага характару выступае працавітасць. Як адначалася намі раней, “працавітасць з’яўляецца і сёння адным з асноўных крытэрыяў чалавечай годнасці, найвышэйшай пахвалою, крыніцай і гарантам матэрыяльнага дабрабыту, гонару, павагі і славы” [1, с. 82]. Так, значную колькасць дыялектных слоў з агульным значэннем ‘працавіты чалавек’ у народных гаворках Беларускага Падзвіння складаюць такія прыметнікавыя намінацыі з краіназнаўчым “падтэкстам”, як **гарушчы**: *Каваль у нас гарушчы, любая праца ў руках гарыць* (Мікіціха Шум.) [3, с. 148]; **ражны**: *Я ж ужо не малы і яшчэ не стары. Ражны, работны мужчына. Не ёлупень нейкі* (Язна Міёр.) [4, с. 219]; **увіхвасты**: *Дачка мая з малых гадоў была увіхвастая* (Мікіціха Шум.) [4, с. 307]. Апрача таго, у мове жыхароў Віцебшчыны ўжываюцца шматлікія субстантывы-характарыстыкі працавітага чалавека. У іх ліку назоўнікі-дыялектызмы **буйтава́ннік** ‘пра таго, хто да знясілення працуе’: *Ідуць буйтава́ннікі з лесу, натаміліся, ледзь ногі цягнуць* (Дварэц Чаш.) [3, с. 96]; **працаве́нь** ‘працавіты чалавек’: *Працаве́нь ён добры быў, рукі залатыя меў* (Зерчаніцы Уш.) [4, с. 174]; **пры́тніца** ‘спрытная, працавітая дзяўчына ці жанчына’: *Вось дык пры́тніца, усюды паспее!* (Сухі Бор Пол.) [4, с. 193] і інш. Са значэннем ‘старанны, руплівы’ у рэестры

мясцовых гаворак фіксуецца дыялектнае найменне **ру́пнік**: *Да працы ён ру́пнік* (Вішня Шум.) [4, с. 233].

Дастаткова актыўна ўжываюцца дзеясловы з агульным значэннем ‘цяжка, да стомы працаваць’, якія ў сваёй семантыцы выяўляюць нялёгкае жыццё беларуса-селяніна ў мінулыя часы. Напрыклад, **бі́цава́цца (бі́чува́цца)**: *Усё жыццё бі́цава́ўся: ні ён адпачыў калі, ні сытна пад’еў* (Лужкі, Празарокі Глыб.) [3, с. 83]; **бухто́рыцца**: *Я за́німалася з гародам гэтым, цэлаю нядзелю бухто́рылася* (Багданава Сен.) [5, с. 70]; **валакі́цца**: *Сколькі тут пажыць асталася, а тут валакі́цца нада* (Вялікі Азярэцк Сен.) [5, с. 75]; **пе́тавацца**: *Усё жыццё яна пе́туецца з ранку да ночы, а шчасця няма* (Сакольнікі Віц.) [4, с. 142]; **піхто́ліць**: *Піхто́ліць ён з ранку да вечара* (Слабада Глыб.) [4, с. 149]; **нажыма́цца**: *Ты што тут адзін нажыма́ішся? Так жа і надарвацца можаш* (Забор’е Рас.) [4, с. 39] і інш.

Шырокую лінгвагеаграфію маюць дзеясловы са значэннем розных відаў працоўнай дзейнасці чалавека, часцей земляробчай. Земляробчая лексіка прадстаўлена самабытнымі словамі з нацыянальна-культурнай семантыкай, выпрацаванымі беларускім народам на працягу многіх стагоддзяў. Сярод іх дастаткова многа сінанімічных найменняў, інтэграваных агульным семантычным кампанентам ‘акучваць, узрыхляць глебу, абгортваючы ёю што-небудзь’. Напрыклад, **капа́нічыць** ‘акучваць’: *Капа́нічыць лепі ўсяго перад дажджом* (Падбярэззе Тал.) [3, с. 235]; **дзі́рба́чыць** ‘рыхліць, матычыць’: *Дзі́рба́чыць гароды загнуты дзі́рбак* (Сукрэмна Сен.) [5, с. 151]; **падрапа́чыць** ‘рыхліць глебу бараной, пабаранаваць’: *Хачу падрапа́чыць папар, каб лягчэй было* (Моханава В.-Дзв.) [4, с. 90]; а таксама **абго́ртваць**: *После дожджыку будзім абго́ртваць бульбу* (Ёды Шарк.) [3, с. 22]; **ака́пваць (ако́пваць)**: *Не пайду сягоння ака́пваць бульбу* (Балаі Міёр.) [3, с. 40]; **асыпа́ць**: *Ужо час падыходзіць бульбу асыпа́ць* (Касары Уш.) [3, с. 51]; **капы́ліць**: *Капы́ліла бульбу зраніцы* (Мазалава Віц.) [3, с. 236]; **жнея́рыць** ‘жаць’: *Бывала, хто-небудзь жнея́рыць* (Запруддзе Сен.) [5, с. 175]; **валава́ць** ‘валкаваць, зграбаць скопаную траву ў валкі’: *Сначала сена разбіваюць, а потым валу́юць* (Полымя Сен.) [3, с. 109] і інш. Як сведчыць прыведзены вышэй ілюстрацыйны матэрыял, значнай пашыранасцю ў гаворках Віцебшчыны характарызуюцца найменні, семантычна звязаныя з асноўнымі заняткамі сялян-беларусаў – вырошчваннем бульбы і жыта, нарыхтоўкай сена на зіму.

Згодна з традыцыйнымі асновамі сямейнага побыту беларусаў, у пашане здаўна была гаспадарлівая, спрактыкаваная жанчына-маці, абавязкам якой было падтрымліваць парадак у хаце, выходзіць дзяцей, даглядаць за свойскай жывёлай. Акрамя гэтага, высокую маральную ацэнку з боку іншых атрымлівалі гаспадарлівыя мужчыны. Так, у мясцовых гаворках Віцебшчыны са значэннем ‘гаспадарлівы’ сустракаюцца такія найменні, як семантычны дыялектызм **до́бры**:

У добрага хадзяіна усюды добра (Каралевічы Сен.) [5, с. 156]; а таксама прыметнікавы рэгіяналізм **жы́зненны**: *Хызяін быў харошы, талковы, жы́зненны, цяпер такога ні найці* (Савінічы Сен.) [5, с. 178]. Са значэннем ‘старанная гаспадыня’ ў асобных мясцовасцях Талачынскага раёна да сённяшняга часу функцыянуе народна-дыялектны назоўнік **трапят́уха**: *Кума мая такая трапят́уха, усё хочыць зрабіць як найлепш* (Валосава Тал.) [4, с. 302].

Дастаткова пашыранай групай слоў у дыялектнай мове Віцебшчыны з’яўляюцца сінанімічныя дзеясловы з агульным значэннем ‘упраўляцца па гаспадарцы’, якія нясуць у сабе стылістычнае адценне размоўнасці. Напрыклад, **падрабля́цца**: *Цямнее, трэба ісці падрабля́цца* (Ляхаўшчына, Паст.) [4, с. 90]; **па́роцца (па́рацца, па́ркацца)**: *Па́ролася ўвесь дзень на дваре* (Кулакова Віц.) [4, с. 115]; **пяха́цца**: *Вы на хрэсьбіны ідзіце, а я тут паціху адна пяха́цца буду* (Забалацце Арш.) [4, с. 213]; **спраўля́цца**: *Некагда мне сядзець, нада яшчэ спра́віцца, пака не сямнела, а то прыйдзецца цёмначы спраўля́цца* (Якаўлевічы Арш.) [4, с. 275]; **упыня́цца**: *Пойдзем упыня́цца* (Буйкі Шарк.) [4, с. 313]; **цю́паць**: *Цю́паю з рання да вечара, а што раблю?* (Лазы Тал.) [4, с. 330]; **шата́цца**: *Гаспадар у хлеве недзе – пайшоў ужо шата́цца* (Вярэнькі Паст.) [4, с. 342] і інш.

Апрача прыведзеных дзеяслоўных абазначэнняў, сустракаюцца найменні дыялектнага паходжання іншай семантыкі, якія адлюстроўваюць розныя віды гаспадарчай дзейнасці беларусаў. Напрыклад, **дагледзе́ць (даглядзе́ць, дагледзі́ць)** ‘дагледзець, накарміць свойскую жывёлу’: *Нада карову, цялушку, кабана дагледзі́ць* (Гарадзец Сен.) [5, с. 136]; **дзі́ржаць** ‘гадаваць, вырошчваць (пра свойскую жывёлу)’: *Гусей раншы дзі́ржа́ла* (Багданава Сен.) [5, с. 151]; **абхадзі́цца (абхо́дзіцца, абхо́жвацца, ахо́джвацца)** ‘рабіць хатнюю работу’: *Трэба ісці абхадзі́цца каля скаціны* (Станіславава Дубр.) [3, с. 30]; **прыхаху́ліць** ‘прыбраць, навесці парадак’: *Трэба было б да святаў у хаце прыхаху́ліць* (Воўкаўшчына Міёр.) [4, с. 194] і інш.

Сярод найбольш відавочных адметнасцей нацыянальнага характару нашага народа, адлюстраваных у дыялектнай мове разгледжанага рэгіёна, трэба асобна выдзеліць сяброўства. Уменне сябраваць і паважаць людзей, падтрымліваць з імі прыязныя, шчырыя стасункі з’яўляецца вызначальнай рысай менталітэту беларускага этнасу. Яшчэ нашы продкі з часоў глыбокай старажытнасці імкнуліся падтрымліваць добрыя, таварыскія адносіны паміж сабою і высока цанілі сяброўства. Так, у народных гаворках паўночна-ўсходняй часткі Беларусі агульнае значэнне ‘сябар’ мае назоўнікі **бару́ся**: *Мой лепшы бару́ся рос са мной з самага дзяцінства* (Пачаевічы Чаш.) [3, с. 72]. Са значэннем ‘сяброўка’ функцыянуюць такія назоўніковыя намінацыі, як **бая́рка**: *На вяселле самых лепшых бая́рак запрашаюць* (Матырына Уш.) [3, с. 77]; **дру́жка**: *Дру́жка маёй дачкі вельмі красівая* (Зароўе Леп.) [3, с. 180]; **куліжа́нка**:

Як сабяромся мы з кумой, дык ніяк нагаварыцца ня можам – мы ж у маладосці куліжсánкамі былі (Більдзюгі Шарк.) [3, с. 269]; **пшыя́ццолка**: Мы з суседкай маёй з дзетства самага пшыя́ццолкі (Галбея Паст.) [3, с. 205]. Са значэннем ‘дружалюбны, таварыскі’ на Сенненшчыне функцыянуе прыметнік **дру́жацкі**: Маскалі – дру́жацкія людзі (Закур’е Сен.) [5, с. 161].

Дастаткова актыўна ў гаворках Віцебскай вобласці ўжываюцца сінанімічныя дзеяслоўныя адзінкі са значэннем ‘здружыцца, сябраваць’. Напрыклад, **валаво́дзіцца**: А ён толькі валаво́дзіцца? Хіба ён жаніцца думае? [2, с. 27]; **зна́цца**: Яна с паліцаямі зна́лася (Розмыслава Сен.) [5, с. 222]; **кулягавáцца**: Яны яшчэ са школы кулягавáліся (Буцавічы Паст.) [3, с. 270]; **прыплéсціся**: Прыплялі́ся яны ўжо даўно з ёй (Латыголічы Чаш.) [4, с. 190]; **спазна́ць**: Мы вельмі хутка спазна́лі адзін аднаго (Салавічы Віц.) [4, с. 272]; **хаўру́сіцца**: Як было выгадна, тады хаўру́сіліся з намі (Чарневічы Глыб.) [4, с. 322] і інш.

Неад’емнай рысай беларускага менталітэту, як вядома, выступае гасціннасць. З даўніх часоў нашы землякі з размахам сустракалі не толькі сваякоў і суседзяў, але нават і чужых людзей – і гэта была свайго роду традыцыйная маральная норма для ўсіх беларускіх сялян. Так, са значэннем ‘госць’ у народнай мове Віцебскага рэгіёна ўжываецца найменне **гасці́на (го́стка)**: Заўтра да нас прыедуць гасці́ны (Расалай Шум.) [3, с. 149].

Між тым беларусы не толькі ўмеюць шчодро сустракаць гасцей, але і самі любяць наведваць родных, блізкіх сяброў, аднавяскоўцаў, бавіць свой вольны час у размовах. Так, нацыянальна-культурнай семантыкай аб’яднаны назоўнікі са значэннем ‘гасцяванне, наведванне каго-небудзь’. Напрыклад, **гусцюва́нне**: Гасцілі ў яе, былі харошыя гусцювання (Запруддзе Сен.) [5, с. 131]; **адвэ́ды**: Прыехалі ў адвэ́ды да яго, гасці́нец прывязлі, а яго німа, нас братаўка вышла стрычаці, к сабе ў хату пазвала (Домжарыцы Леп.) [4, с. 34]; **пасе́дкі (пасядзёнкі, пасяду́шкі)**: У нас часта на пасе́дкі на вечарах бабы збіраліся (Вялікая Вядрэнь Чаш.) [4, с. 118]; **правéд**: Да брата ў правéд во еду (Ноўка Віц.) [4, с. 165]. Праілюструем ужыванне дзеяслоўнай лексікі з агульным значэннем ‘наведваць, пайсці да каго-небудзь у госці’. Гэта словы тыпу **навясцэ́ць**: Дзеці ўчора прыехалі навясцэ́ць (Машчоны Сен.) [4, с. 34]; **пасялу́шнічаць**: Дзед што, зноў пасялу́шнічаць пашоў? (Воўкаўшчына Міёр.) [4, с. 122]; **пра́віць**: Кожны месяц яна пра́ве сваю маці (Бігосава В.-Дзв.) [4, с. 166]. Са значэннем ‘запрасіць да сябе ў госці’ ў асобных мясцовасцях Гарадоччыны ўжываецца дзеяслоў **павіта́ць**: Павіта́й іх к сабе калі-небудзь (Прудок Гар.) [4, с. 76] і інш.

Як сведчыць даследаваны вышэй рэгіянальны матэрыял, лексічныя адзінкі дыялектнай мовы Віцебшчыны выконваюць не толькі намінацыйную функцыю, але і выступаюць у якасці крыніцы шматлікіх

і разнастайных ведаў пра этнічную гісторыю і побытавую сферу жыцця нашага народа, дастаткова глыбока і поўна выяўляюць “нацыянальную прыроду” беларускага слова, нясуць у сабе сабе багатую і цікавую інфармацыю пра асаблівасці традыцыйнай культуры паўночна-ўсходняй часткі Беларусі, а ў цэлым, даюць вытлумачэнне нацыянальнай карціны свету беларусаў, сістэмы іх вербальных адзнак і сімвалаў, выяўляюць адносіны ў сацыюме.

Літаратура

1. Дзядова, А. С. Чалавек у лютэрку беларускай фразеалогіі і парэміялогіі : манаграфія / А. С. Дзядова. – Віцебск : ВДУ імя П. М. Машэрава, 2013. – 161 с.

2. Полацкія дыяменты: дыялектны слоўнік / Нац. акад. навук Беларусі, Цэнтр даслед. беларус. культуры, мовы і літ., “Філ. Ін-т мовазнаўства імя Я. Коласа” ; навук. рэд. В. М. Курцова. – Мінск : Беларуская навука, 2016. – 116 с.

К. А. Зайцава

Віцебскі дзяржаўны ўніверсітэт імя П. М. Машэрава
УДК 811.161.3’373.232(476.5)

СУПАСТАЎЛЯЛЬНА-ТЫПАЛАГІЧНЫ АНАЛІЗ СТРУКТУРНЫХ АСАБЛІВАСЦЕЙ ПРОЗВІШЧНАЙ СІСТЭМЫ БЕШАНКОВІЦКАГА РАЁНА ВІЦЕБСКАЙ ВОБЛАСЦІ

Ключавыя словы: прозвішча, антрапонім, онім, рэгіянальная анамастыка, фармант, мянушка, структуры тып.

У артыкуле разглядаюцца структурныя асаблівасці рэгіянальных прозвішчаў, параўноўваюцца паказчыкі з іншымі рэгіёнамі. Вызначаюцца найбольш распаўсюджаныя прозвішчныя тыпы.

J. A. Zaitsava

Vitebsk State University named after P. M. Masherov

COMPARATIVE-TYPOLOGICAL ANALYSIS OF THE STRUCTURAL FEATURES OF THE SURNAME SYSTEM OF BESHENKOVICHI DISTRICT VITEBSK REGION

Key words: surname, anthroponym, onym, regionalonomastics, formant, nickname, structuraltype.

The article examines the structural features of regional surnames and compares indicators with other regions. The most common family types are determined.